

**Тыва Республиканың өөрөдилге болгаш эртем яамызының
күрүнениң бюджеттиг эртем албан чери
«НАЦИОНАЛ ШКОЛА ХӨГЖҮДЕР ИНСТИТУТ»**

Чайгы лагерге профильдиг ээлчег үезинде
«Мээң төрөөн Тывам» деп аттыг «**Тыва дыл хүнүн»**
бир хүннүн дургузунда
демдеглээринге эрттирер **вожатыйга чижек сценарий**
Темазы: «Мээң төрөөн Тывам»

Сорулгазы:

- Тыва дылга шын, чараш чугаалаарын чедип алыры-биле өөреникчилер аразынга суртаалдаары;
- Өске дылдыг уругларга тыва дыл, Тыва дугайында ниити билиглер-биле таныштырары;
- Чалыы, чаш салгалга төрөөн дылын кадагалап арттырары.

I. Дерилгези:

1.1. Лагеръниң девискээринде туттунган тудугларның аттарын **тыва дыл кырынга бижээш азар**: чемненир чер, бажың дугаары 1, 2, 3..., чунар чер, арыгланыр чер, чунар-бажың, эмчи пунктузу, лагеръниң удуртулгазы, спорт шөлү, хөглээр чер, чугаалажып дыштаныр чер дээш оон-даа өске.

1.2. Тыва, орус дылдарга дыл, найырал, мөзү-шынар, кижизидилге темаларынга **чараш үлегер домактарны** лагеръ девискээринге азар:

«Кижичи болуру чажындан, аът болуру кулунундан», «Чаңчыл билир - чоок төрөл, дылын билчир - хан төрөл», «Эжишкилер найыралы эртине-дагны тургузар», «Ажылдан дескен түреге дүжер, билигден дескен чазыгга дүжер», «Үер суунда балык чок, үлегер сөсте нүгүл чок», «Эртинени черден казар, эртемнерни номдан тывар», «Сеткилдин бичези херек, эртемниң улуу херек», «Күзээнин чедер, сураанын тывар», «Эки кылган ажыл, элеп читпес алдар», «Каң сугга кадар, кижичи бергээ кадар», «Эптигде - хөглүг, эштигде - күштүг», «Багда доң быжыг, сөсте шын быжыг», «Дамырактар чыылгаш, хем болур, тарамыктар чыылгаш, күш болур», «Шын сөске чон ынак, шык черге үнүш ынак», «Биче чалгаа улуг чалгаага чедирер», «Холу шимчээр - кырын тодар, хоозун чугаа - хүн бадар», «Эки кижээ эш хөй, эки аътка ээ хөй», «Чалгаа кижичи «бажым» дээр, чазый кижичи суксадым дээр», «Бодун боду билинмес, морзук калчанын билинмес», «Харам кижээ эш ырак, чоржаң аътка чер ырак», «Олутта олча чок, чыдында чыргал чок», «Даг аътты човадыр, кылык ботту човадыр».

1.3. Чемненир черге **тыва чемнерниң аттарын биле чуруктарын азар**:

1. Манчы
2. Өреме

3. Хырбача
4. Тырткан

5. Тарак	26. Үүже
6. Итпек	27. Манчы
7. Ааржы	28. Далган үскен быдаа / мүн
8. Курут	29. Кургулдай
9. Өл-ааржы	30. Чөрөме
10. Божа	31. Шөйген быштак
11. Ээжегей	32. Баскан быштак
12. Саржаг	33. Сүттүг шай
13. Чөкпек	34. Билемек
14. Хымыс	35. Арбай, кызыл-тас далганы
15. Хымыраан	36. Каржан
16. Хевек	37. Чылчымак
17. Кадык	38. Үнгүлүүр
18. Көже	39. Шарбың
19. Хайлымак	40. Каспай
20. Боова, боорзак	41. Чудан
21. Пиң / карттап-чиир	42. Мандаң
22. Согажа	43. Буга
23. Хойтпак	44. Чымчак хан, дискинчекке куткан
чумурга куткан хан
24. Хуужуур / быжырган адлганхан,	45. Кара-мүн
25. Тырткан ижин	

II. Хүннүң дургузунда уругларның чугаазыга ажыглаар сөстөрнүң даңзызы: Эки хүн-биле, экии, байырлыг, четтирдим, эжим, башкым, ойнаар, дыштаныр, дежурныйлаар, агаарлаар, чуруттунар, удуур, бөмбүктээр.

III. Эртеңги үеде.

3.1. Сула шимчээшкин үезинде ажыглаар сөстөрнүң даңзызы: Чыскаалыр, одуруглар аайы-биле деңнештир туруптар, ишкээр тынар, үндүр тынар, олулар, шураар, холду көдүрер, буттарны хере туруптар, оң, солагай талаларже холду сунар дээш оон-даа өске.

Хөгжүм үделгези: тыва аялга (сүмелеп турарывыс «Эзир-Кара») аайы-биле эртеңги шимчээшкинни чорудуп болур.

3.2. Рапорт: баштыңчы, бөлүк деңнежиңер, томаанныг, кичээнгей, чыскаалга келген кижиниң саны, бөгүнгү хүннүң оюн-тоглаазынга, мөөрейлеринге киржиринге белен, адывыс кыйгывыс, ырывыс, оң талаже, солагай талаже эргил, сулараңар.

3.3. Эртеңги чем үезинде азар менюнүң чижек даңзызы: Чигирлиг азы сүттүг шай, сүттүг каша, быштак, хлеб база оон-даа өске.

Эртеңги чем үезинде ажыглаар сөстөр: Эртеңги чем, эки хүн, чем чиртингир болзун, чем чаагай-дыр, «Поварларга чаагай чем дээш, четтирдивис».

IV. Тайылбыр кичээл.

Тыва дыл дыл-биле бир деңге тыва дыл күрүне дылы болуп турар. Кандыг-даа дыл - чоннуң сагыш-сеткил өнчүзү. Дыл чоннуң амыдыралының төөгүзүн, чуртталгазының онзагай талаларын шыгжап чоруур. Чижээлээрге,

хөөмей - тыва чоннуң хөгжүм культуразының байлаа, ооң чоргааралы. Ооң каргыраа, сыгыт, хөөмей деп кол хевирлери бар. Хөөмейни чамдыкта орустап «хөөмей - жемчужина тувинской культуры» деп база чугаалаар. Делегейде «хөөмей» деп сөс улусчу хөгжүмнүң сонuurгактарына билдингир апарган. Тыва чон делегей хөгжүмүнге хензиг-даа бол бодунуң үлүүн киирип турар. «Хүн-Хүртү», «Чиргилчин», «Тыва», «Алаш», «Тыва кызы» дээн чергелиг аас чогаалының бөлүктери тыва дыл кырында делегейни дескиндир ырлажып, хөөмейлеп, бистиң тыва культуравысты өске чоннарга таныштырып чоруурлар.

Филология эртемнериниң доктору Каадыр-оол Бичелдейниң шинчилээни-биле алырга тыва дылда 24 ажык үн бар деп көргөн. Кыска ажык үннер, узун ажык үннер, өк-биле адаар ажык үннер. Ат (имя), аат (качать), аът (лошадь, конь). Өске дылдар-биле деңнээрге тыва дылда ажык үннерниң мындыг хевирлиг янзылыы-биле тыва чондан сыгыт-хөөмейге талантылыг кижилер хөй болуп турарын база эртемденнер эскерип көргөш «силерниң дылыңар хөгжүмге чоок, аялгалыг» деп эскерген.

Ноябрь 1 - Тыва дыл хүнү. Тыва Республиканың Чазааның 2016 чылдың январь 18-те №11 Чарлыын езугаар тыва чоннуң культура болгаш сагыш-сеткил өнчүзүнүң чарылбас кезээ кылдыр камгалаар, деткиир болгаш сайзырадыр сорулга-биле ноябрь 1-ни Тыва дылдың хүнү кылдыр чарлаан. Ук хүннү Тываның улустуң чогаалчызы А.А. Даржайның сүмези-биле тургускан.

Эң баштайгы тыва чогаалчылар (үндезилекчилерге) болгаш оларның хөйге билдингир чогаалдарына Салчак Тока - «Араттың сөзү», Степан Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузу», Виктор Көк-оол «Хайыраан бот», «Самбажык», Леонид Чадамба «Бичии Лена», «Аян-чорук», Сергей Пюрбю «Төрээн черимге», «Кара-Суг», Олег Саган-оол «Дөспестер» хамааржыр.

Тываның кожууннарының аразындан Өвүр кожуунну «Чогаалчылар чурту» деп чон анаа эвес адаар. Өвүр кожууннуң төвү - Хандагайты суур. Ук кожуундан дыка хөй чогаалчылар үнген - Степан Сарыг-оол, Виктор Көк-оол, Владимир Серен-оол, Монгуш Доржу, Эдурад Донгак, Николай Куулар, Нина Серенот, Сылдыс Донгак дээш оон-даа өске.

Тываның улустуң чогаалчызы Монгуш Кенин-Лопсанның «Тениң самы» деп чогаалының маадыры - Монгуш Черзи. Ооң ук-ызыгууру Бай-Тайга кожуун. Ук кожуунну чон анаа эвес ус-шеверлер чурту деп адаар. Чүге дээрге ук кожуундан билдингир даш чонукчулары үнген. Чонар-даш деп хуулгаазын дажывыс база ол кожууннуң девискээринде Сарыг-Хая деп черде бар. Бирдингир даш-чонукчуларына: Монгуш Черзи, Тойбу-Хаа Дондук, Саая Көгел, Сергей Кочаа дээш оон-даа өске.

Тыва Республика бодунуң турар географтыг чериниң, агаар-бойдузунуң аайы-биле база онзагай дижири анаа эвес. Чылдың чайгы үезинде изиг халыын үелер тургулаар, кышкы үеде дыңзыг сооктар болгулаары-биле изиг болгаш соок чурттарның дириг амытаннары Тывада бар.

Азырал дириг амытаннар талазы-биле онзагайларларына: Мөңгүн-Тайга кожуунда - сарлыктар, тарбаганнар, Эрзин, Тес-Хем кожуунда - тевелер, Тожу кожуунда - ивилер бар.

V. Дүьштеки үе.

5.1. Дүьштеки чем үезинде азар менюнүң чижек даңзызы: Бир дугаарга - эъттиг, ногаа аймаандан, тараа аймаандан, мөөгүлүг быдаа, ийи дугаарга - картошка, рис, капуста, гречка..., инек, хой, хаван, дагаа, балык эъдинден тырткаш / доорап кылган эът / борбак эът, ногаа аймаандан кылган соок чемге - капусталыг салат дээш оон-даа өске.

Дүьштеки чем үезинде ажыглаар сөстөр: Дүьштеки чем, эки хүн, чем чиртингир болзун, «Поварларга чаагай чем дээш, четтирдивис», чем дыка-ла чаагай-дыр.

VI. Дыштаныр үе соонда Викторина.

Викторина айтырыглары

1. Тываның национал хөгжүм-шии театры кымның адын эдилээнил? (Виктор Шогжапович Көк-оол)
2. Тыва өгнүң эжи кайы чүкче көрүнген болурул? (хүн үнер чүк-чөөн чүк / хемниң агымының аайы-биле көрүнген)
3. Тываның баштайгы найысылалы? (Самагалдай)
4. Тыва алфавитте каш үжүк барыл? (36)
5. Тыва дыл дыл кандыг бөлүккө хамааржырыл? (түрк)
6. Чүгле тыва үжүктерден тургустунган сөстү адаар (өңү)
7. “Дерсу Узала” деп кинога кым деп тыва артист ойнааныл? (Максим Мунзук)
8. Хем-Белдири деп ат чүнүң адыл? (Кызылдың баштайгы аттарының бирээзи)
9. Тывада хоорайларның санын, адын адаар (5 – Кызыл, Ак-Довурак, Шагаан-Арыг, Чадаана, Туран)
10. Тывада сан ады кирген черлер аттарындан адаар (Чаңгыс-Терек, Ийи-Тал, Үш-Белдир, Чеди-Тей, Он-Кум...)
11. Тывада өңнер кирип турар черлер аттарындан адаар (Кызыл-Мажалык, Ак-Тал, Сарыг-Хая, Ногаан-Хөл, Кара-Хөл, Кызыл хоорай, Кара-Даш, Ак-Довурак...)
12. Мечи 12 чыл санаашкынында кирип турар дириг амытаннарның каш дугаары бооп санаттынарыл? (9)
13. Тыва малчыннарның улуг байырлалы? (Наадым)
14. Шагаа деп сөс чүү деп сөстен укталган? (Сагаан –ак)
15. Тывада каш кожуун барыл? (17)
16. “Очки” деп сөстү тывалап чүү дээрил? (көстүк)
17. Тываның кызыгаарында турар черлер аттарын адаар (Моол Республика, Бурят Республика, Алтай край, Красноярск край, Иркутск облазы)
18. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринден кым деп маадырларның тураскаалдарын Кызыл хоорайның Гастелло аттыг парыгының аксында тургусканыл? (Түлүш Кечил-оол, Хомушку Чүргүй-оол, Михаил Бухтуев, Николай Макаренко)
19. Тываның ыдык ырызының ады? (ыдык ырызы “Мен тыва мен”)
20. Тыва улустуң тоолдарының кол маадырлары (Багай-оол, Өскүс-оол, Алдын даңгына, Караты-Хаан)

VII. Полдник. Янзы-бүрү каттардан кылган суксун, быжырган хуужуур, печенье, пряник, конфета....

VIII. Ырлажыылы. Тыва дыл кырынга ыры шээжилээри. Сүмелеп турарывыс ырларның чижек даңзызы: «Бистиң Тыва», «Авам», «Ачамга», «Салгынчыгаш», «Арбай-Хоор», «Дамырак» **(сөзүглели, нотазы) капсырылгада.**

IX. Кежээки чем үзінде азар менюнүң чижек даңзызы: чигирлиг азы сүттүг шай, балыктан кылган быдаа / сүттүг каша, быжырган хуужуур / далган, хлеб дээш оон-даа өске.

9.1. Кежээки чем үзінде ажыглаар сөстөр: Кежээки чем, чем чиртингир болзун, «Поварларга чаагай чем дээш, четтирдивис», тамчыктыг удуп дыштаыңар.

X. Тыва хүреш. Шупту оолдар тыва хүрешке киржир.